

ART NOUVEAU IN NEDERLAND

ARCHITECTUUR ROND 1900

BÉ LAMBERTS

NOORDBOEK

© 2021 Bé Lamberts | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp & boekverzorging Barbara Jonkers
Omslagbeeld voorzijde: Amsterdam, Keizersgracht-
Leidsegracht. G. van Arkel, 1904-1905.;
achterzijde: Meppel, Zuideinde. Foto's Bé Lamberts.

ISBN 978 90 5615 689 3
NUR 640 | 648

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

INHOUD

- 7 VOORWOORD
- 8 INLEIDING
- 12 BRONNEN VAN DE ART NOUVEAU

DE ART NOUVEAU IN NEDERLAND

- 16 ARCHITECTUUR
- 22 TOEGEPASTE KUNSTEN
- 24 ART NOUVEAU ARCHITECTUUR IN DE STEDEN
 - DEN HAAG 25**
 - AMSTERDAM 29**
 - ROTTERDAM 35**
 - UTRECHT 38**
 - OVERIGE STEDEN 40**
- 47 DORPEN EN HET PLATTELAND
- 50 WONINGBOUW
- 79 WINKELS, WARENHUIZEN, MAGAZIJNEN EN TOONZALEN
- 124 KANTOOR-, HANDELS- EN BEDRIJFSGEBOUWEN
- 148 GEBOUWEN VOOR HORECA, VERENIGING EN CULTUUR
 - TRANSPORT 159**
 - SCHOOLGEBOUWEN 163**
 - SOCIALE ZORG, GEZONDHEIDSZORG EN RELIGIE 166**
- 170 BOUWMATERIALEN
 - TEGELS, TEGELPLATEN, TEGELVELDEN EN TEGELTABLEAUS 170**
 - INDUSTRIËLE TEGELS 178**
 - HANDGESCHILDERDE TEGELS EN TEGELTABLEAUS 183**
 - Rozenburg—188*
 - De Distel en Lotus—198*
 - Holland—206*
 - Van Hulst—220*
 - Tichelaar en Tjallingii—233*
 - Joost Thoof & Labouchere/ De Porceleyne Fles—236*

SECTIELTABLEAUS	239
NIET GEÏDENTIFICEERDE TEGELS	247
MOZAÏEKEN	264
SGRAFFITO'S	266
ARCHITECTURAAL GLAS	278
	<i>Glas in lood, geëetst glas en marmorite—278</i>
DECORATIES EN ONDERDELEN	303
	<i>Natuursteen—304</i>
	<i>Giet- en smeedijzer—327</i>
	<i>Deuren en ingangspartijen—344</i>
	<i>Raamtraceringen—352</i>
	<i>Interieurs: stucdecoraties en plafond- en wandschilderingen—355</i>

DE ART NOUVEAU BUITEN NEDERLAND

364	GROOT-BRITTANNIË
366	FRANKRIJK
369	BELGIË
374	OOSTENRIJK
376	DUITSLAND
380	TSJECHIË
383	HONGARIJE
385	RUSLAND
387	LETLAND
389	ITALIË
391	SPANJE
394	NOORD-AMERIKA
397	OVERIGE LANDEN

401	NAWOORD
403	LITERATUURLIJST
	OVERIGE BRONNEN 405
407	REGISTERS
	PLAATSNAMENREGISTER 407
	<i>Nederland—407</i>
	<i>Buitenland—410</i>
	REGISTER VAN ARCHITECTEN, KUNSTENAARS EN ONTWERPERS 411

VOORWOORD

KWETSBAAR ERFGOED

Vijftien jaar verzamelen van informatie en beeldmateriaal heeft geresulteerd in een boek met veel foto's en feiten over een korte, maar bijzondere periode in de toegepaste kunsten en de architectuur. In de jaren rond 1900 verschenen gebouwen, die ook nu nog kleurrijke onderdelen van het straatbeeld zijn en velen tot de verbeelding spreken. Deze vertegenwoordigers van de Art Nouveau en de eraan verwante stromingen staan sinds de jaren zestig van de vorige eeuw terecht weer in de belangstelling. Het zijn vooral ook de details en de specifieke bouwmaterialen die de Art Nouveau in ons land zo interessant maken. Aan enkele speciale onderdelen binnen de Art Nouveau architectuur, zoals tegeltableaus, is extra aandacht geschonken. Tegeltableaus en tegelwanden van rond de een na laatste eeuwwisseling zijn namelijk nog steeds de vrolijke noten op en in menig gebouw in stad en land en ondanks hun kwetsbaarheid is er relatief veel van bewaard gebleven. Gesteld kan worden dat de Art Nouveau ook in Nederland een bloeiperiode heeft gekend, waarin bijzondere zaken zijn gebouwd. Deze hadden nergens het extravagante karakter van de Art Nouveau architectuur in enkele andere landen, maar veel kwaliteit kan worden gevonden in de detaillering en het 'functioneel' toepassen van deze stijl. Als je in enkele woorden wilt samenvatten

wat de Art Nouveau in Nederland een eigen gezicht heeft gegeven, dan zijn het verblendsteen, hoefijzerbogen, verticale accenten in de vorm van hoektorens en tegeltableaus.

De hier samengebrachte verzameling van karakteristieke, mooie, buitengewone, wonderlijke, rare, en soms ook wel lelijke zaken uit een fascinerende periode in de architectuur, kunst en kunstnijverheid krijgen hier het podium dat ze verdienen. Hopelijk helpt deze publicatie met het genereren van een wijdverspreide aandacht voor dit eigenzinnige fenomeen binnen ons vaderlandse erfgoed. Een aantal van de hier getoonde en beschreven gebouwen of onderdelen ervan is in de laatste decennia gerestaureerd en diverse Art Nouveau panden hebben, mede als uitvloeisel van het door het rijk geïnitieerde MIP (Monumenten Inventarisatie Project) en MSP (Monumenten Selectie Project), ook de status van beschermd monument gekregen. Onderdelen en details van gebouwen hebben echter zelden of nooit een monumentenstatus. Tegeltableaus, glas-in-loodramen, sgraffito's, beeldhouwwerk etc. zijn daardoor min of meer vogelvrij en daarom is het van belang om dit karakteristieke erfgoed aandacht te blijven geven, te koesteren en te bewaren voor de komende generaties.

INLEIDING

Eeuwenlang bleef de architectuur van de klassieke wereld de belangrijkste inspiratiebron voor architecten en hun opdrachtgevers. In de negentiende eeuw drukten verschillende neostijlen nog een belangrijk stempel op de architectuur. De tendens om zich af te keren van op vroegere stijlen gebaseerde vormgeving en detaillering in de bouwkunst groeide echter sterk. In de jaren negentig maakte de architectuur, evenals de overige toegepaste kunsten, zich los uit de greep van de historiserende stijlen die in de negentiende eeuw hadden gedomineerd. Naast de Neo-Hollandse Renaissance was het Eclecticisme [1] in het laatste kwart van die eeuw in ons land nog de heersende bouwtrant en een vergaarbak van historische bouwstijlen waaruit ontwerpers en architecten

een belangrijk deel van hun inspiratie haalden. Met het einde van de eeuw in zicht werden de ontwerpen van architecten echter steeds gedurfter en fantasierijker. Naast een scala aan ontwikkelingen en nieuwe inzichten omtrent bouwkundige kwesties en de introductie van nieuwe bouwmaterialen leidde dit uiteindelijk naar een wijdverspreide, baanbrekende nieuwe bouwstijl. Deze zou ondanks haar kortstondige bloeiperiode niet alleen belangrijk worden voor de verdere ontwikkeling van de bouwkunst, maar ook voor de toegepaste en de decoratieve kunsten. Deze vernieuwingsstijl, de Art Nouveau, sloeg als het ware een brug tussen de façadearchitectuur van de neostijlen en het modernistische, functionalistische bouwen dat in de eerste decennia van de twintigste eeuw tot ontwikkeling kwam. Deze nieuwe stijl werd er een van extremen. Ze gaf architecten en kunstenaars de gelegenheid om zich te bevrijden van de knellende beperkingen van het traditionele bouwen en volop te profiteren van de nieuw verworven artistieke vrijheid. De diverse in Europese landen gebruikte benamingen als Modern Style, Nieuwe Kunst, Vernieuwingsstijl, Modernismo, Arte Nuova en Art Nouveau maken duidelijk dat het ging om een nieuwe, internationale stijl. Deze zou ook bekend worden als Liberty Style, New Free Style, Sezessionsstil en de voor velen zo vertrouwd klinkende Jugendstil. De term Art Nouveau dook voor het eerst op in 1895 als naam voor de kunsthandel van Samuel Siegfried Bing in Parijs. Zijn door Louis Bonnier ontworpen galerie Maison de l'Art Nouveau [2], al snel afgekort tot l'Art Nouveau, opende haar deuren op 26 december 1895. De galerie in de Rue de Provence, waar vernieuwende kunst

1.
Groningen, Hereplein.
G. Schnitger, 1881

2. 2a.

Parijs, Rue de Provence.
L' Art Nouveau, 1895

en kunstnijverheid werden gepresenteerd, werd al snel een populaire verzamelaarsplaats voor progressieve kunstenaars en ontwerpers. De snel aan belang winnende kunstzinnige stroming werd al spoedig gelinkt aan de galerie

en kreeg zodoende ook dezelfde, aansprekende naam. In de bouwkunst werd de term Art Nouveau internationaal geaccepteerd als de meest algemene, overkoepelende benaming voor een complex verschijnsel dat diverse va-

3.

Brussel, Verbindingslaan.
J. Brunfaut, Hotel Hannon,
1903

4.
Parijs, V. Baltard en
F. Callet. Markthallen
Les Halles, 1851-1866

rianten kent. Deze kunnen worden beschouwd als verschillende dialecten van één taal. Deze sterk uiteenlopende interpretaties van de Art Nouveau maakten het tot een heterogene stijl vol tegenstellingen, waarbinnen zowel het modernistische als het meer traditionele, het functionele en het decoratieve, het lineaire en het plastische, het organische en het geometrische een plaats vonden. De aan de Art Nouveau verwante bouwtrant die is toegepast bij gebouwen die niet de specifieke kenmerken van de Art Nouveau bezitten, maar ook niet meer aan de neostijlen refereren, wordt vaak aangeduid met de term Overgangsarchitectuur.

De Britse tak van de Art Nouveau heeft zijn wortels voor een belangrijk deel in de Arts and Crafts beweging. Het meer constructieve en geometrische modernisme van de Zuid-Duitse en Oostenrijkse Secession kan worden beschouwd als de tegenpool van de meer uitbundige, organische plasticiteit van de Frans-Belgische Art Nouveau [3]. Deze wordt

gekenmerkt door een naturalistische (Frankrijk) of een meer gestileerde (België), voornamelijk aan de natuur ontleende vormtaal die ook in de Zuid-Europese landen domineerde. Hoewel de Nederlandse architecten, ontwerpers en ambachtslieden zich in ruime mate lieten inspireren door buitenlandse voorbeelden, leverden ze rond 1900 ook een eigen, boeiende bijdrage aan de vernieuwing in de bouwkunst. Bepaalde kenmerken werden heel karakteristiek voor de Nederlandse Art Nouveau architectuur, die zo een eigen gezicht kreeg en derhalve moet worden beschouwd als een volwaardige telg van deze vernieuwende bouwstijl.

De Art Nouveau was aanvankelijk vooral een avant-gardestroming, waarin niet alleen de strijd werd aangebonden met vastgeroeste tradities, maar ook met de machinaal vervaardigde massaproducten van dikwijls inferieure kwaliteit. Art Nouveau is in de architectuur in feite alles wat vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw vernieuwend is op stilistisch en vaak ook op constructief gebied, op het gebruik en de indeling van de ruimte en dikwijls ook in het materiaalgebruik.

Belangrijk in de aanloopperiode naar de nieuwe architectuur waren de Franse architect en theoreticus Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc en diens geestverwanten. Ze streden tegen het heersende, starre academisme en waren onder meer voorstander van het tonen van de inwendige structuur van een gebouw.

Het in de negentiende eeuw als bouw materiaal steeds meer in zwang rakende ijzer biedt architecten en constructeurs grote mogelijkheden. In combinatie met glas zal ijzer – dat zowel constructieve als decoratieve kwaliteiten bezit – in toenemende mate worden toegepast in de bouw. Aanvankelijk alleen in utiliteitsbouwwerken zoals markthallen [4], stationsgebouwen, bruggen, kassen en industriële bouwwerken, later ook in architectuur met een meer representatief karakter. Kenmerkend voor gebouwen waarin giet- en smeedijzer een belangrijke rol spelen zijn de open structuur en de in het zicht gelaten constructie. Slanke kolommen, brede overspanningen en grote open of met glas ingevulde vlakken leveren zodoende in de loop van de negentiende eeuw een steeds belangrijker wordende bijdrage aan

de ontwikkeling van de bouwkunst en de ‘dematerialisering’ van de gevel. Meer en meer wordt ook getracht om een organische eenheid tussen exterieur, interieur en decoratie te realiseren en een bouwwerk op te vatten als een gesamt-kunstwerk. Hoewel het decoratieve een essentiële kwaliteit is van de Art Nouveau, kan de stijl niet altijd worden aangemerkt als puur decoratief. Daarvoor is hij aanvankelijk te veel doordrenkt van ideologieën en heeft de decoratie te vaak een specifieke betekenis. In de hoogtijdagen van de Art Nouveau is de decoratie dikwijls onlosmakelijk verbonden met de architectuur, of het voorwerp waarop het is aangebracht of uit voortkomt. Ze moet daarom ook worden gezien in relatie met haar drager, ze accentueert de vorm ervan en is soms zelfs mede vormbepalend. Dat de Art Nouveau toch vaak wordt geassocieerd met inhoudsloze versieringsdrift is echter begrijpelijk en heeft meerdere oorzaken. Het snelle verval van deze stijl na de een na laatste eeuwwisseling leidde vaak tot een leeg, modieus maniërisme met een gekunsteld karakter en nadruk op de versiering. De commercie en tweederangs ontwerpers maakten zich meester van de Art Nouveau, die met het verdwijnen van het Symbolisme als kunststroming ook veel van haar symbolistische inhoud verloor. In de Nederlandse architectuur bleven de naweën van de Art Nouveau vooral buiten de steden tot in het tweede decennium van de twintigste eeuw doorwerken. In Art Nouveau stijl uitgevoerde decoraties en architectonische details waren toen vaak niet meer dan loze toevoegingen, die nauwelijks of geen relatie meer hadden met de architectuur.

De invloed van de Art Nouveau op de toegepaste kunsten was mogelijk nog groter dan op de architectuur. De stijl van de vloeiende, gespannen zweepslijnen en geraffineerde welvingen, beweging en tegenbeweging, leende zich uitstekend voor allerlei soorten gebruiksvoorwerpen en gaf de kunstnijverheid een enorme impuls. Het was een verfrissende

5.

Een Engels interieur
ca. 1880

reactie op slechte producten met aan de historische stijlen ontleende of gekopieerde vormen en decoraties, waarmee de sombere negentiende-eeuwse interieurs vol stonden [5]. De strijd tegen de massaproductie van dergelijke bric-à-brac was eigenlijk al veel eerder begonnen. In de kringen van de Engelse Preraphaelieten was tegen de producten van de slechte smaak al in de jaren vijftig van de negentiende eeuw fel verzet ontstaan. De door de theorieën van John Ruskin geïnspireerde, door William Morris geleide Arts and Crafts beweging nam vervolgens het stokje over. Men ging ijveren voor ambachtelijk vervaardigde kwaliteitsproducten voor allen. Dit was overigens een niet te realiseren streven, omdat hun handwerk voor de arbeidersklasse onbetaalbaar was. In de jaren negentig werd de roep om vernieuwing en een terugkeer naar eerlijk vakmanschap, ‘eenvoud’ en natuurlijkheid echter zo sterk, dat deze in elke sector van de kunst en kunstnijverheid doordrong. Niet alleen een nieuwe eeuw, maar ook een in vele opzichten nieuw tijdperk stond voor de deur.

BRONNEN VAN DE ART NOUVEAU

De situatie aan het einde van de negentiende eeuw laat zich niet in enkele zinnen samenvatten en moet – zoals gezegd – worden gezien in het licht van wat eraan voorafging. Hoewel de Art Nouveau in Groot-Brittannië niet zo wijdverbreid was en van minder grote invloed zou zijn als in de meeste landen op het continent, wordt Engeland wel beschouwd als de bakermat van de nieuwe stijl. De decadentie van de Naughty Nineties, het Symbolisme in de beeldende kunst en de literatuur, en fenomenen als the Aesthetic movement en het Naturalisme,

vormden een vruchtbare voedingsbodem voor de ontwikkeling van een nieuwe vormtaal.

De wortels van de Art Nouveau liggen echter verspreid door de gehele negentiende eeuw. William Blake, de visionaire Engelse beeldend kunstenaar en dichter, wordt beschouwd als een van de voorlopers van de Art Nouveau. Zijn invloed en later nog meer die van de Prerafaëlieten en de kunstenaars van de Arts and Crafts movement, maar ook die van onafhankelijke kunstenaars als James McNeill Whistler ^[6] en Aubrey Beardsley hebben bijgedragen aan het ontstaan en de ontwikkeling van de Art

6.

James McNeill Whistler,
The Peacock Room,
1876-1877

Nouveau. De Celtic Revival en de belangstelling voor andere historische stijlen als de Gotiek, de Rococo en de Barok (kwabornament) [7] moeten hierbij eveneens worden vermeld. Van cruciaal belang echter was de verschijning van het Japonisme in Europa, nadat in 1853 de Japanse grenzen werden opengesteld. De Japanse kleuren-houtsnede werd nog in hetzelfde decennium in Parijs aan het grote publiek geïntroduceerd door kunstenaars als Whistler en Félix Bracquemond. Daarna raakten ook Édouard Manet, Edgar Degas, Charles Baudelaire en vele anderen geïnspireerd door de houtsnedes waarin Japanse kunstenaars lieten zien op een andere manier naar de werkelijkheid te kijken. De Japanse kunst werd zodoende zeer belangrijk voor de ontwikkeling van de westerse kunst in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het vertrouwd raken met de delicate lijnvoering en de voor westerse begrippen onconventionele vlakverdeling in de Japanse houtsnede [8] hadden grote gevolgen. Het zou de westerse opvattingen over kunst wezenlijk veranderen en mede aan de basis staan van de Art Nouveau als internationale stroming.

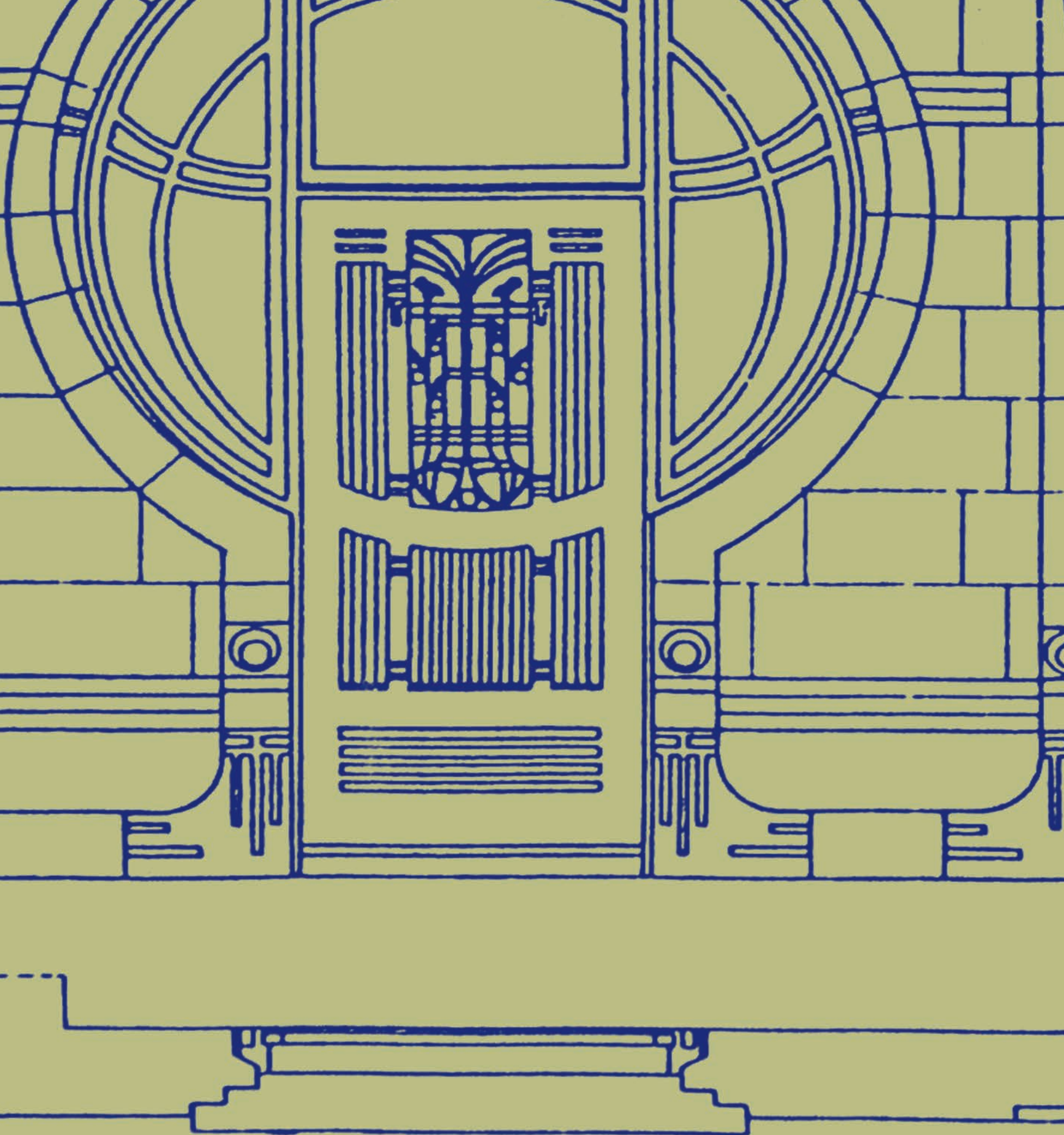
7.

Leeuwarden, Voorstreek.
Kwabornamenten, 1665

8.

Katsushika Hokusai.
De grote golf van
Kanagawa, ca. 1830

DE ART NOUVEAU
IN NEDERLAND

ARCHITECTUUR

O veral in ons land heeft de Art Nouveau haar sporen nagelaten. Hier en daar staat nog een vrij compleet bouwwerk en op meerdere plaatsen kunnen nog zeer diverse, in deze trant gemaakte bouwfragmenten worden gevonden in de vorm van tegeltableaus, glas-in-loodramen, ijzerwerk etc. Er is ook veel vernietigd, onherstelbaar beschadigd of verdwenen door natuurlijk verval, ondeskundige restauraties, moedwillige vernieling, poging tot diefstal en vooral als gevolg van een voortdurend veran-

derende smaak. Met name de interieurs van Art Nouveau panden hebben veel te lijden gehad van de verguizing van de Art Nouveau na haar bloeitijd. Meestal is er van het inwendige van woonhuizen en kantoorpanden niet veel meer over dan wat stucdecoraties aan de plafonds. De meeste lambriseringen, glas-in-loodramen, parketvloeren, wandbetegelingen, getst glas in de tocht- en salondeuren, koperen hang- en sluitwerk, gebeeldhouwde trappalen en -hekken en schoorsteenmantels zijn decennialang rigoureus verwijderd om de interieurs

9.

Groningen, Heresingel.
A. Salm, 1894

